

ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԽ



HAIGAZIAN  
ARMENOLOGICAL  
REVIEW

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2010

# ՍԷՑԴԱՐԱԴԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՍՐԿ. ԲԱՂՈՒՄԵԱՆ  
tigransrk@yahoo.com

Հնդկահայ գաղութի կեանքում իր ուրոյն դերն ու նշանակութիւնն է ունեցել Բենգալիա նահանգը<sup>1</sup>, ուր հայերը բնակուել են անգլիացիներից շատ առաջ ժէ. դարասկզբին: Դրա ակնյայտ վկայութիւնը Կալկաթայի Ս. Նազարէթ հայկական եկեղեցու բակում գտնուող նահանգի ամենահին քրիստոնէական գերեզմանն է, որը 1884 Օգոստոսին յայտնաբերել է Հնդկահայ գաղութի քաջ գիտակ, հմուտ բանասէր Մեսրոպ Սէթը: Փաստօրէն, 1630ին իր մահկանացուն կնքած Ռզաբիբէ հայուհու գերեզմանը ոչ միայն պատմական եւ մշակութային արժէք է հայերի համար, այլեւ իր նշանակութեամբ եւ արժէքով պատմականութիւն է ձեռք բերել հենց Հնդկաստանի համար<sup>2</sup>:

Բենգալիան յատկապէս ծաղկում ապրեց Մուղալ<sup>3</sup> Կայսրութեան կառավարիչների օրօք, երբ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուեցին միջազգային առեւտրի համար, որից էլ մեծապէս օգտուեցին եւրոպացի եւ հայ վաճառականները: Բենգալիայում առեւտրական լայն գործունէութիւն էին ծաւալում ժամանակի նշանաւոր հայ վաճառականներ Սոջա Փանոս Քալանթարը, նրա եղբորորդի Սոջա Իսրայէլ Սարհադը, Սոջա Վազէդը, Սոջա Պետրոսը եւ ուրիշներ, ովքեր իրենց հեղինակութեամբ եւ գործունէութեամբ վայելում էին Մուղալ կայսրերի բարեացակամ վերաբերմունքը: Նրանց շնորհիւ ծաղկում էր ապրում ջուրի, մետաքսի, պարարտանիւթի եւ այլ ապրանքների առեւտուրն ամբողջ Հնդկաստանում: Մուղալ Կայսրութեան կառավարիչների, 1688ին Սոջա Փանոս Քալանթարի եւ Անգլիական Արեւելահնդկական Ընկերութեան միջեւ կնքուած պայմանագրի շնորհիւ հայերն ունէին բոլոր ազատութիւնները եւ իրաւունքները<sup>4</sup>: Շատ անգամ հենց հայերն էին դառնում միջնորդ Կայսրութեան եւ օտար առեւտրականների միջեւ՝ լուծելով զանազան եւ երբեմն էլ անհնարին թուացող խնդիրներ<sup>5</sup>: Սելացի եւ հմուտ վերոնշեալ վաճառականների, նահանգում ունեցած նրանց դիրքի եւ ամենակարեւորը՝ տեղի կառավարիչների լաւ վերաբերմունքի շնորհիւ նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուած հայերի բնակութեան եւ բազմամարտ համար:

Ի դէմս հայերի՝ նահանգի կառավարիչները տեսնում էին աշխատասէր, դիմացիկին յարգող, գործունեայ եւ հիւրասէր մարդկանց, ովքեր ոչ միայն մտածում էին իրենց անձնական շահոյթի մասին, այլ նաեւ իւրովսանն օգտակար լինում հենց Հնդկաստանին:

Հայերը բնակուում էին Բենգալիայի Սէյդաբադ, Կալկաթա, Չինսուրա, Դաքքա, Պատնա, Կասիմբազար եւ այլ քաղաքներում:

Այսօր հայաբնակ է միայն Կալկաթան, ուր ապրում են շուրջ 150 հայեր: Զանազան պատճառներով նրանց մեծ մասը չեն խօսում հայերէն եւ կտրուած են իրենց ազգային արմատներից: Վերջին տարիներին, սակայն, որոշակի աշխուժութիւն է նկատուում, երբ Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը յանձնուեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տնօրինութեանը<sup>6</sup>, եւ Կալկաթայի եկեղեցական

վարչութեան ջանքերով նորոգուեցին հայկական եկեղեցիները, բարեկարգուեցին յարակից տարածքները, ուշադրութիւն դարձուեց նաեւ հայերի սոցիալ-տնտեսական պայմաններին:

Ազգբում հայերը Բենգալիայում պաշտօնապէս հաստատուել են Մուրշիդաբադի մատոյցներում գտնուող Սէյդաբադ քաղաքում, որն այն ժամանակ Բենգալիայի մայրաքաղաքն էր: Մասնաւորապէս ժամանակի Աուրանգզէբ (1658-1707) կայսրն իր Ֆարմանով 1685ին Սէյդաբադում հող է նուիրում հայերին՝ թոյլատրելով բնակութիւն հաստատել այնտեղ<sup>10</sup>: Հայերին տրուած արտօնութեան մասին է վկայում նաեւ ԺԼ. դարում Հնդկաստանի Արեւելեան Ընկերութեան աշխատակից Բոյցը՝ մասնաւորապէս ընդգծելով. «Հայերը, ուքեր մեծ առեւտրական գործօն են Հնդկաստանում, վաղ ժամանակներից մնայուն գաղութներ են ունեցել նաեւ Բենգալիայում, մասնաւորապէս Սէյդաբադում: Նրանց վաճառականութիւնն էլ հաստատուած էր մուղալական ֆարմանով, որով իրենց երկու գլխատր ապրանքների՝ մանուֆակտուրայի եւ հում մետաքսի վրայ 3.5 տոկոս հաստատագրուած հարկ էր դրուած»<sup>11</sup>:

Աուրանգզէբի կողմից հայերին հող նուիրաբերելն իրօք ուշագրաւ փաստ է: Հայերի նկատմամբ նման շուայութիւնն ու վերաբերմունքը պայմանաւորուած էր հաւանաբար մի շարք հանգամանքներով՝ Հնդկաստանի պատմութեան մէջ ունենալով նաեւ իր նախադէպը:

Նախ՝ մինչ այդ հայերն արդէն իսկ իրենց հաստատուն դիրքն ունէին շրջապատում եւ վայելում էին տեղացիների վստահութիւնն ու յարգանքը: Տեղին է յիշատակել հայերի նկատմամբ Աուրանգզէբի նախորդներից՝ Աբբասի (1556-1605) վարած իմաստուն եւ հեռատես քաղաքականութեան մասին: Վերջինս, ցանկանալով երկրում զարգացնել արհեստագործութիւնը եւ խթանել առեւտուրը, իր թագաւորութեան սահմաններում ազատ ելումուտքի իրաւունք է տալիս հայ վաճառականներին: Հայ առեւտրականներն առանց մաքսի կարող էին ցանկացած ապրանք ներմուծել եւ արտահանել, մտնել եւ առեւտրով զբաղուել երկրի այնպիսի շրջաններում, ուր օտարների մուտքն արգելուած էր: Աբբասը Ազրայում նաեւ հողատարածք է յատկացրել հայերին եւ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծել նրանց գործունէութեան համար:

Ոչ-պակաս հական է նաեւ այն փաստը, որ Աբբասի օրօք հնդկահայերը նաեւ պետական կարեւոր պաշտօններ են զբաղեցրել: Օրինակ՝ ազգութեամբ հայ էին երկրի գլխաւոր դատաւոր Միր Ադըլը կամ Աբդուլ Հայը, պալատական բժշկուհի Յուլիանան, պորտուգալերէնի թարգմանիչ Դոմինգո Պիրէսը: Ազգութեամբ հայ էին նաեւ այլ պետական պաշտօնեաներ: Եւ վերջապէս հայուհի էր հենց թագաւորի կանանցից մեկը՝ Մարիամ Չամանի Բեգումը: Հետաքրքրական փաստ է նաեւ, որ Աբբասը, սկզբում գաւակ չունենալով, որդեգրել էր ջուղայեցի Յակոբջանի որդուն՝ Ղուլղունէին<sup>12</sup>: Ինքնին այս փաստը իստուեն վկայութիւն են տուեալ ժամանակաշրջանում հայերի նպաստաւոր դիրքի եւ երկրում ունեցած նրանց նշանակալի դերակատարութեան մասին, նաեւ՝ լաւագոյն նախադէպեր Աուրանգզէբի համար: Ուստի չպէտք է զարմանալ հայերի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականութեան վրայ<sup>13</sup>: Կարելի է ենթադրել նաեւ, որ Աուրանգզէբը շատ լաւ ծանօթ էր հայերի աշխատասիրութեանը, տեղանքը շէնացնելու եւ բարեզարդելու նրանց շնորհքին եւն, ուստի

առանց երկմտելու էլ հայերին է նուիրաբերում այդ հողակտորը՝ վստահ լինելով, որ նրանք անպայման ծաղկեցնելու են այդ տարածքը:

Յետագայ պատմութիւնը լաւագոյնս ապացուցում է, որ առաջին հնդկահայերը ոչ միայն հայկական եկեղեցի են կառուցում այնտեղ, այլ նաեւ բարեկարգում եւ շէնացնում են տարածքը: Անգամ այսօր Սէյդաբադում, ուր այլեւս հայեր չկան, երբ այցելում ես հայկական եկեղեցի, ակամայից բախում ես նոյն իրողութեան հետ: Կալիկաթայից մեքենայով 5-6 ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող այդ քաղաքը գնալիս ճանապարհին ամէնուր հանդիպում ես խարխուլ տների, չքաւոր մարդկանց: Բայց երբ մօտենում ես եւ տեսնում հայոց եկեղեցու տարածքը, իրապէս զարմանք ես ապրում, քանզի կայսեր կողմից ԺԷ. դարում նուիրաբերուած այդ տարածքը կրկին խնամուած վիճակում է, պարսպապատ, բարեկարգուած, իսկ եկեղեցուն պատկանող լինը՝ մաքուր:

\*\*\*

Հայերը Սէյդաբադում հիմնականում զբաղուած էին կտորի եւ հում մետաքսի առեւտրով: ԺԼ. դարի կէսերին արդէն բազում հայեր էին այնտեղ ապրում, որի ակնյայտ վկայութիւնը Սուրբ Աստուածածին հայկական եկեղեցու կառուցումն է 1758ին՝ Կալիկաթայի ժամանակի հայ համայնքի ղեկավար, ջուղայեցի նշանաւոր վաճառական, բարեգործ Խոջա Պետրոսի († 1778)<sup>14</sup> անձնական միջոցներով՝ ի յիշատակ իր հանգուցեալ ծնողներ Յարութիւնի եւ Ովսաննայի եւ իր հարազատների: Ցաւօք, վերջին տարիներին Կալիկաթայի եկեղեցական վարչութեան ջանքերով Սէյդաբադի եկեղեցու կառուցում չինարարական-վերականգնողական աշխատանքների պատճառով եկեղեցուց անհետացել է հիմնադրման մասին արձանագրութիւնը:

Բարեբախտաբար այն պահպանուել է Հնդկաստանի եւ Մայրագոյն Արեւելքի Հայրապետական պատուիրակ Տ. Հայկազուն Աբբ. Աբրահամեանի՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ձեռագրատանը պահուող անտիպ օրագրում: Սրբազան Հայրը, 1965 Յունուարի 31ին այցելելով Սէյդաբադ, շարադրում է օրուայ մասին իր տպաւորութիւնները: Իր արժէքաւոր օրագրութեան մէջ նա մէջբերում է նաեւ եկեղեցու կառուցման արձանագրութիւնը. «Շինեցաւ պայծառափայլ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս հանդերձ երկրքին գալթօքն իւրովը եւ չորեքկողմնաւ պարսպօքն եւ սեմեկօք յամի Տեառն 1758 Արամ 15 (Դեկտեմբերի 30ին - Տ.Բ.), արդեամբք եւ ծախիւք Խօջաբարեան (հաւանաբար պիտի լինի՝ Խօջա Աբրահամեան - Տ.Բ.) ամենաբարեպաշտ եւ Քրիստոսի գօրացեալ ՊԵՏՐՈՍ աղային, որ եւ տունս տնրումեան, յիշատակ բարեաց իւրն յիշել Պետրոս աղային եւ լուսաւորի ծնողացն՝ իօրն Յարութիւնին եւ մօրն Ովսաննային եւ կողակցին Դաստագուլին եւ եղբարցն Գրիգոր աղային եւ պարոն Բարսեղին եւ այլ ամենայն արեանս առու մերձատրացն նորին, կենդանեացն եւ առ ի Քրիստոս հաճուցելոցն: Գրեցաւ ի փոքր թոին Ագաբիայի 145 (1760), համիրայ ամսոյ 15 (Նոյեմբերի 30ին - Տ.Բ.): Է սա տաճար տնրումեան, հրեշտակաց բնակարան եւ մարդկան քաւարան: Վերջ»<sup>15</sup>:

Խոջա Պետրոսի ջանքերի շնորհիւ 1763ին բարեկարգուել է նաեւ 1707ին հիմնադրուած Կալիկաթայի Ս. Նազարէթ հայկական եկեղեցին. աւելացուել են մայր խորանի աջ եւ ձախ կողմերում գտնուող խորանները: Ս. Գրիգոր Լուսա-

և որչին նուիրուած խորանը նա կառուցել է ի յիշատակ իր եղբայր Գրիգոր Յարուկիւնեանի<sup>16</sup>, իսկ միւսը նուիրաբերել Քրիստոսի երկու անխոնջ աշակերտներին՝ Ս. Պետրոսին եւ Ս. Պօղոսին՝ ի յիշատակ իրեն: Այդ մասին են վկայում եկեղեցում արուած արձանագրութիւնները<sup>17</sup>:

ԺԸ. դարի վերջում եւ ԺԹ. դարի սկզբում, երբ Սէյդաբաղը դադարում է առեւտրական կենտրոն լինելուց, հայերն սկսում են լքել այն՝ բնակութիւն հաստատելով Հնդկաստանի այլ վայրերում: Ըստ Մեսրոպ Սէթի՝ 1880ից յետոյ 75 տարիներ շարունակ Սէյդաբաղի հայկական եկեղեցում կրօնական արարողութիւն չի կատարուել: Վերգրեալ թուականից մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմն էլ եկեղեցին մեծապէս տուժել է երկրաշարժերի, ջրհեղեղների եւ հրդեհների պատճառով: Միայն մասնակի վերանորոգութիւններ են կատարուել անցած դարի տարբեր ժամանակներում:

Եկեղեցու համար բախտորոջ էին յատկապէս Ի. դարի 50ականները: Մասնաւորապէս կալվաթայի հոգեւոր հովիւ Տ. Արամայիս Քհնյ. Միրզայեանը 1954ին երկու անգամ այցելում է Սէյդաբաղ, մօտիկից ծանօթանում եկեղեցու վիճակին եւ իր մտահոգութիւնների մասին տեղեկացնում կալվաթայի եկեղեցական վարչութեան անդամներին: Նոյն եկեղեցականի նախաձեռնութեամբ մեծ ուխտագնացութիւն է կատարում Սէյդաբաղի հայոց եկեղեցին 1962ին: կալվաթայի համայնքի 53 անդամներ մասնակցում են Սուրբ Պատարագին եւ հաղորդութիւն ստանում: Նոյն տարում Սէյդաբաղ է այցելում նաեւ Հայրապետական Պատուիրակ Տ. Ասողիկ Եպս. Ղազարեանը: Այս այցելութիւնների արդիւնքում եկեղեցին վերանորոգւում եւ բարեկարգւում է: 1963 Յունուարի 28ին՝ Հնդկաստանի Հանրապետութեան Օրը, Տ. Պօղոս Քհնյ. Պետրոսեանի ձեռամբ կատարում է եկեղեցու վերաբացման արարողութիւնը: Դրանից յետոյ աւանդութիւն է դառնում հնդկահայ համայնքում ամէն տարի Յունուար ամսին ուխտի գնալ Սէյդաբաղ:

Ի. դարի 60-70ականներին, ժամանակի հոգեւոր առաջնորդների նախաձեռնութեամբ ամէն տարի Մարդասիրական Ճեմարանի մի խումբ սաներ ուխտի են մեկնել երբեմնի հայաշատ այս բնակավայրը, ուր մատուցուել է Սուրբ Պատարագ եւ կրկին աղօթք հնչել: Եկեղեցու վերջին խնամակալներն են եղել Մատթէոս եւ Մերի կարապետեանները, ովքեր նախանձախնդրութեամբ եւ ամենայն փութաջանութեամբ շուրջ կէս դար՝ մինչեւ 1968, խնամել են եկեղեցին եւ նրան յարող տարածքը՝ հայաշունչ ոգով լցնելով Տիրամօրը նուիրուած աղօթատունը:

Սէյդաբաղում մինչեւ այսօր էլ տարեցները մեծ ոգեւորութեամբ եւ երախտագիտութեամբ են յիշում Մատթէոս կարապետեանին՝ նրա մասին զորմանահրաջ դէպքեր պատմելով, թէ՛ Աստուած երազում յայտնում է Մատթէոսին եւ պատուիրում, որ թողնի իր ընտանիքը, զաւակներին եւ մեկնի Հնդկաստան՝ դառնալով հայազուրկ Սէյդաբաղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու խնամակալը: Չիմանալով անգամ նման եկեղեցու գոյութեան մասին, բայց անսալով Տիրոջ հրամանին՝ նա թողնում է ամէն ինչ, Պարսկաստանից Հնդկաստան գալիս եւ ստանձնում եկեղեցու խնամակալութիւնը: Այստեղ նա ամուսնանում է ազգութեամբ հնդիկ Մերիի հետ եւ 20 զաւակ ունենում: Նա օժտուած է եղել անասելի եւ տխրանական ուժով: Ըստ տեղացիների՝ երկար

ժամանակ գիւղին մեծ դժուարութիւններ պատճառող մի վազրի հետ մարտի բռնուելով, երկու կէս է անում նրան քաջ Մատթէոսը<sup>18</sup>:

Սէյդաբաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին վերագործօնք ապրեց ԻԱ. դարակազմին: 2005-2006ին կալվաթայի եկեղեցական նորընտիր վարչութիւնը ձեռնամուխ եղաւ Սէյդաբաղի հայկական եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքներին: Եկեղեցին այժմ ունի զուտ հայկական նոր զանգակատուն եւ նոր հիւրատուն: Հայ համայնքին են վերադարձուել նաեւ տեղացիների կողմից նախկինում ապօրինաբար զաւթուած յարակից տարածքները:

2006 Դեկտեմբերի 5ին հնդկահայոց հոգեւոր հովիւ Տ. Օշական Վրդ. Գիւլգիւլեանի եւ Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի միաբան Տիգրան Սրկ. Բաղումեանի մասնակցութեամբ կատարուել է վերանորոգուած եկեղեցու դռնբացէքի արարողութիւնը, իսկ 2007 Մարտի 4ին, Հնդկաստանի եւ Մայրագոյն Արեւելքի Հայրապետական Պատուիրակ Տ. Աղան Արք. Պալիոզեանի ձեռամբ օծուել են Ս. Աստուածածին վերանորոգուած եկեղեցու Սուրբ Սեղանը եւ սիւների 16 խաչերը<sup>19</sup>:

\*\*\*

Հնդկաստանի հայ առաքելական միւս եկեղեցիների նման Սէյդաբաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում են հանգչում բազում հայորդիներ, ովքեր իրենց վերջնական հանգիստն են գտել երբեմնի հայաշունչ այս քաղաքում: Այժմ պահպանուել է շուրջ 80 գերեզման: Դրանց մի մասի արձանագրութիւններն անընթեռնելի են. կան նաեւ մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնց վրայից ընդհանրապէս ջնջուել են արձանագրութիւնները: Յայտարարուած ամենահին գերեզմանը Մկրտիչ անունով ոմն հայի է, ով մահացել է 1760ին: Վերջինիս տապանաքարը բոլոր կողմերից ջարդուած է, իսկ վրայի արձանագրութիւնը՝ դժուարընթեռնելի: Ժամանակագրական առումով նրան յաջորդում են եւս երկու գերեզմաններ: Առաջինը «Սօվսեսի կողակից ազնի տիկին Մարիամ խանումին» է, ով մահացել է 1765ին եւ թաղուել եկեղեցու բակում: Նոյն տարում է իր մահկանացուն կնքել նաեւ Նիկողայոս քահանայի որդի Պետրոսը:

Այսօր դժուար է ասել, թէ ժամանակին քանի գերեզման է եղել Սէյդաբաղի եկեղեցու մերձակայքում, քանզի այս առումով տեղեկութիւնները հակասական են: Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքը, 1917 Մարտի 2ին այցելելով Սէյդաբաղ, խօսում է շուրջ 110 գերեզմանի մասին<sup>20</sup>: Ցաւօք, նա չի անդրադառնում գերեզմանների վիճակին:

1954 Նոյեմբերի 20ին Տ. Արամայիս Քհնյ. Միրզայեանի առաջնորդութեամբ մի խումբ հայեր այցելում են Սէյդաբաղ: կալվաթայի եկեղեցական վարչութեանը հասցէագրած իրենց նամակում նրանք նշում են եկեղեցու եւ տարածքի անմխիթար վիճակի մասին: Անդրադառնալով գերեզմաններին՝ նամակագիրները տխրութեամբ արձանագրում են, որ գերեզմանների մեծ մասի վրայից անհետացել են գերեզմանաքարերը, շատերի վրայից հնարաւոր չէ ընթերցել արձանագրութիւնները<sup>21</sup>:

2006 Դեկտեմբերի 5ին՝ Սէյդաբաղի վերանորոգուած եկեղեցու բացման արարողութեան ժամանակ առիթն ունեցանք ծանօթանալու եկեղեցու վերջին խնամակալներ՝ կարապետեան ամուլի թոռնուհի Հելենա Քրէյի հետ, որի ման-



կութիւնը եւ պատանեկութիւնն անցել են եկեղեցու շրջակայքում: Ըստ վերջինիս՝ եկեղեցու ողջ շրջակայքը 70ականներին պատուած է եղել գերեզմանաքարերով եւ հնարաւոր չի եղել անգամ ազատ քայլել: Դժբախտաբար, հայերի բացակայութեան, անուշադրութեան եւ բնական աղէտների պատճառով այսօր գերեզմանների մեծ մասն անհետացել է:

Մէյդաբաղի եկեղեցու շրջակայքում են թաղուած ժամանակի համայնքայինները, հոգեւոր սպասաւորներ, վաճառականներ եւ ուրիշներ: Թաղուածների մեծամասնութիւնը տղամարդիկ են: Տապանաքարերի արձանագրութիւնները վկայում են, որ երբեմն այնտեղ թաղուած են այս կամ այն ընտանիքի բոլոր անդամները: Վերջին փաստը ցոյց է տալիս, որ ԺԸ՝ դարավերջ-ԺԹ՝ դարասկզբին Մէյդաբաղում հայերն ունեցել են կազմակերպուած համայնքային կեանք՝ համախմբուած լինելով հայոց եկեղեցու շուրջ: Ապագային թողնելով պահպանուած գերեզմանների տապանաքարերի ամբողջական վերծանումը՝ ստորեւ ներկայացնում ենք դրանցից ամենակարեւորները:

Մէյդաբաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթում է թաղուած կալվաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանի հիմնադիրներից, ժամանակի նշանաւոր հայ վաճառական Մնացական Վարդանեանը (1772-1827): Նա ծնուել է Նոր Զուղայում 1772 Սեպտեմբերի 6ին: Երիտասարդ հասակում գաղթել է Հնդկաստան եւ հաստատուել Մէյդաբաղ քաղաքում՝ զբաղուելով առեւտրական գործունէութեամբ: Անուրանալի է յատկապէս նրա բարոյական աջակցութիւնը Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանի հիմնադրման գործում: Փաստօրէն, նա իրականութիւն դարձրեց Ճեմարանի մէկ այլ հիմնադրի՝ Աստուածատուր Մուրադխանեանի տեսիլքը՝ ունենալ կրթական հաստատութիւն, ուր հայ երեխաները կը ստանան ազգային կրթութիւն: Յետագայում նրա մասունքները տեղափոխուել են կալվաթա եւ ամփոփուել Ս. Նազարէթ եկեղեցու գլխաւոր խորանի ետնամասում: Սակայն մեր հետազոտութեան արդիւնքում պարզեցինք, որ եկեղեցական վարչութեան անդամները միայն նրա տապանաքարն են տեղափոխել, իսկ աճիւնը դեռեւս հանգչում է Մէյդաբաղի հայկական եկեղեցու բակում: Մեր տեսած՝ Հնդկաստանի հայկական գերեզմանների մէջ Մնացական Վարդանեանի տապանաքարն ամենագեղեցիկն է, արուեստի իսկական մի գլուխգործոց: Գերեզմանաքարն այսօր տարբեր մասերից ջարդուած է՝ ծածկուած սպիտակ մարմարեայ տապանաքարով: Երջանակի մէջ կանգնած վիճակում քանդակուած է ժամանակի տարագով նրա պատկերը՝ ձեռքին մէկ գիրք, որի չորս կողմում շրջանաձեւ գրուած է. «Մնացական Վարդան Սմբատեան, թիւմ փոքր 212», այսինքն՝ 1827: Տապանաքարի վերեւում տարբեր զարդաքանդակներ են, փողաւոր հրեշտակներ: Այն ունի 29 տողից բաղկացած չափածոյ մի արձանագրութիւն: Ամբողջական արձանագրութիւնը ժամանակին տպագրուել է Մարդասիրական Ճեմարանի 150ամեակին նուիրուած գրքում, այն մէջբերել է նաեւ Հայկազուն Սրբազանն իր օրագրութեան մէջ<sup>23</sup>: Սակայն աչքի անցկացնելով տպագիրը, Սրբազան Հօր դուրս բերածը եւ համեմատելով գերեզմանաքարի արձանագրութեան հետ՝ նկատեցինք որոշ սխալ ընթերցումներ եւ վրիպակներ, ուստի ստորեւ տալիս ենք արձանագրութիւնն ամբողջութեամբ: Յատկանշական է որ տապանաքարի վերջին տողի վրայ քանդակագործը նշել է իր անունը:

ԸՍՏ ԱՅԵՂ ՎՃՈՅ ԱՍԵՆԱԿԱԼԻՆ  
ԲՆՈՒԹԻՒՆՍ ՀԱՄԱՅՆ ՆՈՅՆ ԲԱՆԻԻ ՓԱՅԼԻ  
ՍՕՂՕՍՕՆԵԱՆՆ ԱՐԴԷՆ ԿԱՍԱՐԻ  
ԹԷ ՀԱՆԳՈՅՆ ԵՄ ԵՒ ԵՍ ՄԱՀԿԱՆԱՑՈՒ  
ՅԱՂԱԿԱՐԾՍ ՀԱՄԵԱԼ ԱՌ ՍԱ ՀՐԱՄԱՆ  
ԱՅՆ ՎՃԻՌ ՄԱՀՈՒ ՈՐ ՏՈՒԱԻ ՍԱՐԿԿԱՆ  
ՈՐՊԷՍ ՄԻ ՀՈՂՈՅ Ի ՆՄԱՆԷ ՍՏԵՂԾԱՆ  
ՆՈՅՆՊԷՍ ԵՒ Ի ՆՈՅՆ ՀՈՂ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆ  
ԱՅՆ ԻՆՉ ՁԲԱՂԻԻ Ի ԳՈՐԾՍ ԱՇԽԱՐՀԻ  
ԱՅՐ ՎԵՀԱՆՁՆ ԶԱԶ ԵՒ ՄԵԾԱՀՈԳԻ  
ԱՆԴԷՆ ԱՌ ՆՄԻՆ ԸՆԴ ԱՆՏ ՏՈԳՈՐԻ  
ՅԱՄԻՆ ԻԻՐ ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ  
ՁԻՄ ԱՀԱ ՀՐԱԻԵՐ ԱՆՏ ՎԱՂԺԱՄԱՆԵԱԼ  
ԱՆԴԷՆ ԱՌՆ ՄԻՆ ԻՍՄ ՀԻՃԱՐԿԵԱԼ  
ԹԷԵՒ ՍՊԵՂԱՆԻՔ ԲԱԶՈՒՄ ՅԱՃԱՆԵԱԼ  
ԲԱՅՅ Ի ՉՈՐՍ ԱԻՌԻՍ ՉՍԱ ՓՈՂՈՏԵԱԼ  
ԻԲՐ ՁԻ ԱՐԱԳ ԱՌ ՅԵՐԿԻՐ ԼՈՍԵԱԼ  
Ի ԽՈՐ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ԱՍՏԷՆ ԳԼՈՐԵԱԼ  
ԹԷՊԷՏ ԱՌ ՎԱՅՐԻ ԽԱՄՐՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԾԵԱԼ  
ԱՅԼ ԱՆԵՂԾԱԿԱՆ ԿՐԿԻՆ ՁԳԵՑԵԱԼ  
ՅԱՆՈՒՆ ՄՆԱՅԱԿԱՆՆ ԱՅՐՍ ԱՅՍ ՊԱՏՈՒԻ  
ՎԱՐԿԱՆ ՍՄԲԱՏԵԱՆՏ ՅԱՐՄԱՏՈՅ ԲՂԻԻ  
Ի ՏԻՍ ՀԱՍԱԿԻ ԹՈՂԵԱԼ ՁԻԻ ՀԱՅՐԵՆԻ  
ՈՐ Է ՆՈՐՆ ՁՈՒՂԱՅ ԳԱՅ ՉՀԵՏ ԻԻՐ ԲԱՆՏԻ  
ԵՒ ԱՐԴ ՁԵՕԹՆ ՉԱԽԱԿ թՈՂԵԱԼ ՅԱՇԽԱՐՀԻ  
Ի ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԷՍ ՀՐԱԺԱՐԻ  
Ի ՍԷԻՅՏԱՊԱՏ ՅԱՄԻ ՓՐԿՉԻ 1827-ԻՆ  
ՀԱԶԱՐԻԱՅԻ ԱՍՍՈՅ ԹԻՐԱՅ 15-ԻՆ  
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐՍ ԶԱՆԴԱԿԵԱԼ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ:

Մէյդաբաղում Մնացական Վարդանեանի կողքին է ամփոփուած նրա կողակից Եղիաբէթի մարմինը: Տապանաքարի վերեւում քանդակուած է երկար մագերով մի կին, որի գլխավերեւում երկու կողմերից հատուած են խնձորենու եւ տանձենու ճիւղերը:

ԵՂԻՍԱԲԵԹ  
ԺՐԱԳԼՈՒԻՆ ԿՈՂԱԿԻՑ ԵՒ ԱՐԺԱՆԻ ԱՄՈՒ  
ՄԻՆ ՄՆԱՅԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱՆԻ ՅՅՅ ԱՄԻ ԴԵ  
ՌԱՓԹԻԹ ՀԱՍԱԿԻ ԻԻՐՈՅ՝ ԹՈՂԵԱԼ  
ՉՎՇՏԱԿԻՐ ԱՅՐ ԻԻՐ ՅՈՂԲՍ ԵՒ  
ՁԵՕԹՆԵՔԻՆ ՊՏՈՒՂՍ ԱՐԳԱՆ  
ԴԻ ԻԻՐՈՅ, ԱՅՄԻՆՔՆ 27 ՉԱԽԱԿՈՒՆՍ  
ԻԻՐ ՅՈՐԲՍ: ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ ԵՒ  
ՍԱՐՄԻՆ ՍՈՐԱՅ ԱՍՓՈՓԵՅԱԻ  
ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ ԻՈՒ ԱՐԵԳ ԱՄ  
ՍՈՅ ԿԱՄ 4 ԱԻԵԼԵԱՅ ԱՍՍՈՅ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1816 Ի ՍԵԻՂԱՊԱՏ (Մարտի 19ին - Տ.Բ):

Ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում են թաղուած նաեւ երեք հոգեւորականներ, ովքեր կամ վիճակաւոր հոգեւորականներ են եղել, կամ էլ Հայրապետական Նուիրակ: Եկեղեցու հարաւային դռան մօտ է Մինաս վարդապետի գերեզմանը, որի մէջտեղում քանդակուած է վարդապետական գաւազան: Գերեզմանաքարն ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Ի ՇԻՐԻՄԻՍ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ  
ՄԱՐՄԻՆ ՈՒՄԵՄՆ ՍՐԲԱՅՍԻՐԻ:  
ՍԱՅ ՄԻԱԲԱՆ ԱՄԵՆԱՅՓՐԿՉԻ  
Ի ԸՍՊԱՀԱՆ ՇՕՇ ՔԱՂԱՔԻ:  
ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅՈՒ ՄԵԾԻ ՎԱՆԻ  
ԱՆՈՒՆՆ ՍՈՐԱ ՎԵՐԱՉԱՅՆԻ:  
ՐԱԲԲՈՒՆ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ  
ԵՒ ՔԱՐՈՉԻՉ ՀԱՄԱՅՆ ԱՉԳԻ:  
ՊԱՆԴԻՏԵՑԵԱԼ ՅԱՅՍՄ ԱՇԽԱՐՀԻ  
ՈՐ Ի ՀՆԴԻԿՍ ԱՅՍ ՔԱՂԱՔԻ:  
ԲԱՉՄԱԱՇԽԱՏ ՅՈՅԺ ՎՇԱԼԻ  
ՎԱՂՁԱՆ ԱՌԵԱԼ ԱՂԵՏԱԼԻ:  
ԱՄԱՅ ԳՈԼՈՎ ԵՕԹԱՆԱՄՆԻ  
Ի ՍԵԻՂԱՊԱՏ ԿԵԱՆՍ ՎՃԱՐԻ

ԹԻՎՆ 1803Ի, ՈՎԴԱՆ ԱՄՍՈՅ 15Ի, (Յունուարի 29ին - Տ.Բ):

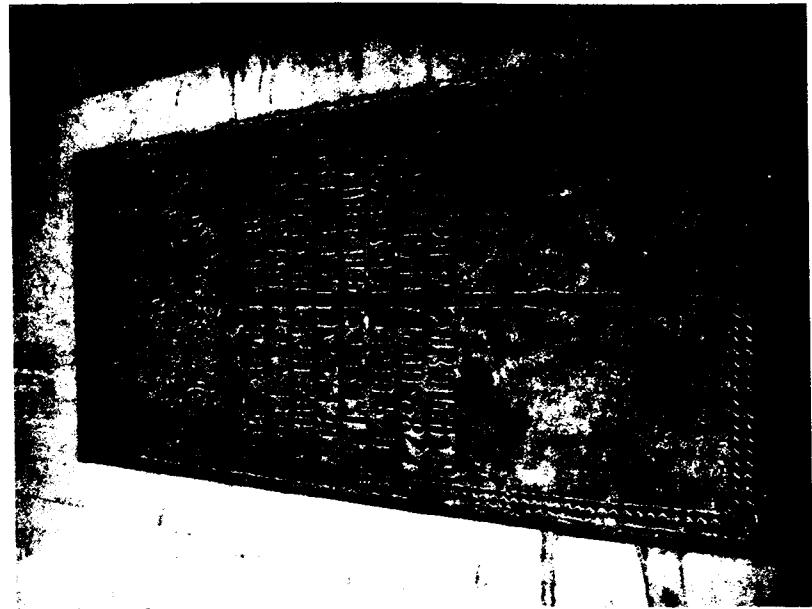
Տապանաքարի արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ Մինաս վարդապետը «վաղջան առեալ աղետալի»: Հաւանաբար այս արտայայտութիւնից պէտք է ենթադրել, որ նա մահացել է ինչ-որ հիւանդութիւնից, ամենայն հաւանականութեամբ՝ այն ժամանակ մահացու համարուող մալարիայից:

Վերոգրեալից քիչ ներքեւ Սուրբ Էջմիածնի նուիրակի գերեզմանն է: Տապանաքարի մէջտեղում երկգլխանի օձագլուխ վարդապետական գաւազանն է, որի երկու կողմերում կարդում ենք հետեւեալ արձանագրութիւնը:

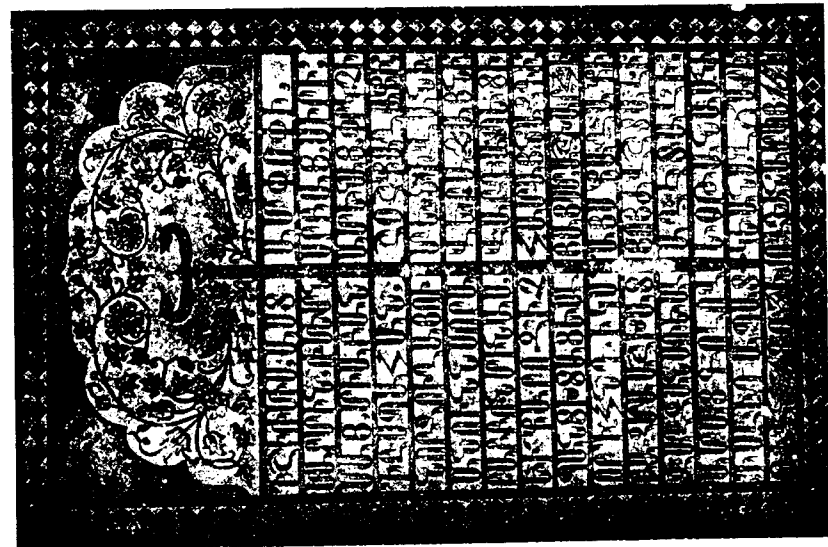
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՐԲՈՅ ԷՉՄԻ  
ԱՇԽ ԵՆՈՒՐԱԿ ԵՓՐԵՄ ՊԵՏՐՈՍԻ  
ՏԵՐ ՍԱՀԱԿ ԱԲԵՂԱՅԻՆ:  
ՉՈՐ ԽՂՃԱԼԻ ՄԱՀՈՒՄ  
ՄԲ ԱՍՏԵՆ ՓՈՒՅՑԱՒ:  
ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ  
1789 ՅԱՊՐԻԼԻ 7 Ի ՄԵ  
ՅԴԱՊԱՏՈՉՍ:

Սէյդաբաղում է ամփոփուած նաեւ ոմն Մելքումի որդի Տէր Բաղդասարի մարմինը, որի տապանաքարն ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼՔՈՒՄԻ ՈՐ  
ԴԻ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՏԵՐ ԲԱ  
ՂԴԱՍԱՐԻՆ, ՈՐ ՓՈՒՅՑԱՒ  
ՅԱՇԽԱՐԵՍ ԹԻՎՆ ՀԱՅ  
ՈՅ 1231, ԱՉԱՐԻ, ՀԱՄ  
ԻՐԱ ԻԱ, ՄԵՏԱՊԱՏ (1782 Դեկտեմբերի 6ին - Տ.Բ.):



Մինաս վարդապետի տապանաքար



Էջմիածնի Նուիրակի տապանաքարը

Ուրախալի է, որ վերջին տարիներին Կալկաթայի եկեղեցական վարչու-  
թեան եւ Մարդասիրական Ճեմարանի պաշտօնէութեան ջանքերով տարբեր  
առիթներով ուխտազնացութիւններ են կատարուում Այդաբադ եւ Ս. Աստ-  
ուածածին եկեղեցի:

Մէյդաբադի Հայոց եկեղեցին եւ Հայերին պատկանող ամբողջ տարածքն  
անլուռ վկաներն են երբեմնի բարգաւաճ Հայ Համայնքի, որտեղ գործել եւ ա-  
րարել են Հայ նախնիք: Վերջին տարիների նպատակասլաց աշխատանքը յոյս է  
ներշնչում, որ Հնդկահայ Համայնքի այս գոհարը, անկախ Հայերի լինել-չլինե-  
լուց, դեռ երկար ժամանակ կանգուն կը մնայ, քանզի այն ոչ միայն Հայ մշա-  
կութային ժառանգութեան մէկ մասնիկն է, այլեւ իր պատմականութեամբ եւ  
նշանակութեամբ դարձել է նաեւ բազմակրօն եւ հին քաղաքակրթութիւն ու-  
նցող Հնդկաստան երկրի պատմամշակութային հարուստ ժառանգութեան  
անբաժան մասը:

### ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- <sup>1</sup> Պատմական Բենգալիան վերջին երկու հազարամեակների ընթացքում եղել է տարբեր  
կայսրութիւնների եւ թագաւորութիւնների մաս: 1947ից յետոյ կրօնական առումով  
այն բաժանուեց երկու մասի: մուսուլմանական բնակչութեամբ մասն անցաւ Արեւել-  
եան Պակիստանին, իսկ այնուհետեւ՝ Բանգլադէշին, իսկ միւս մասը մնաց աթմեան  
Հնդկաստանի տարածքում: Արեւմտեան Բենգալիան Հնդկաստանի 28 նահանգներից  
է, որի պաշտօնական լեզուներն են՝ բենգալերէնը, հինդուն եւ անգլերէնը: Այս նա-  
հանգում են գործում Հայկական հինգ եկեղեցիները՝ Կալկաթայի Ս. Նազարէթ (1707),  
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (1906), Տինգրայի Ս. Երրորդութիւն (1867), Ջինսուրայի Ս.  
Յովհաննէս (1695-1697), Մէյդաբադի Ս. Աստուածածին (1758), եւ 189ամեայ Կալկա-  
թայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը:
- <sup>2</sup> Այս մասին տես՝ Mesrovb J. Seth, "The Oldest Christian Tomb in Calcutta, Bengal Past &  
Present", *Journal of the Calcutta Historian Society*, January-June, 1932, էջ 27-9, Mesrovb Jakob Seth, *Armenians in India*, Calcutta, 1983, էջ 419: Տապանաբարի լուսա-  
նկարը եւ այլ մանրամասներ տես՝ Տիգրան սարկաւազ Բաղումեան, *Արեւմտեան  
Բենգալիայում Թաղուած Հայ Հոգեւորականները*, Երեւան-Կալկաթա, 2007, էջ 13-5,  
77:
- <sup>3</sup> Կառավարող գերդաստան Հնդկաստանում՝ 1526-1857: Այն հիմնադրուել է Թիմուր-  
եանների առաջնորդ Բաբուրի կողմից, երբ վերջինս յաղթում է Դելիի վերջին իշխան  
Իբրահիմ Լոդիին: Մուղալը (Mughal) մոնղոլ բառի պարսկերէն տարբերակն է: Այս-  
պէս էին կոչուում Կենտրոնական Ասիայի այն թափառաշրջիկները, ովքեր իրենց  
Ջինգիզ խանի յետնորդներ էին համարում: Մեծ է եղել մուղալ կայսրերի ազդեցու-  
թիւնը ժամանակի արուեստի եւ ճարտարապետութեան վրայ: Մուղալ կայսր Շահ  
Ջահանի օրօք կառուցուել է աշխարհի հրաշալիքներից մէկը՝ Թաջ Մահալը:
- <sup>4</sup> Մուղալ կառավարիչների վարած հեռատես քաղաքականութեան հետեւանքով Հայերը  
հաստատուեցին Հնդկաստանի զանազան քաղաքներում: Նրանք ոչ միայն զբաղւում  
էին առեւտրական գործունէութեամբ, այլեւ կառուցում շինութիւններ, հիմնում  
աշխատատեղեր, բարեգործական, կրթական եւ այլ հաստատութիւններ՝ դրանով իսկ  
նպաստելով նաեւ երկրի տնտեսական զարգացմանն ու ժողովրդի բարօրութեանը:  
Հայերի մէջ կային նշանաւոր դիւանագէտներ, իրաւաբաններ, բժիշկներ, մշակոյթի  
գործիչներ, ովքեր նպաստեցին Հնդկաստանի զանազան բնագաւառների զարգացմա-  
նը: իսկ խոյա Փանոս Քալանթարի հետ կնքուած պայմանագրով Հայերն անգլիացի  
վաճառականների նման նոյն իրաւունքներն ստացան: Նրանք ազատ ելումուտի ի-

րաւունք ունէին անգլիական բոլոր առեւտրական կենտրոններում, կարող էին ապրել  
ընկերութեանը պատկանող քաղաքներում եւ այլ վայրերում, դառնալ սեփականա-  
ւոր, իրենց կրօնական զգացմունքները բաւարարելու համար եկեղեցիներ շինել,  
առեւտրական բեռներն առանց մաքսի տեղափոխել անգլիական նաւերով, եւն. (Seth,  
էջ 231-244, Վահան Բայրուրդեան, *Համաշխարհային Առեւտուրը Եւ Իրանահայու-  
թիւնը* 17րդ Դարում, Թեհրան, 1968, էջ 221-223. նաեւ՝ Ա. Գ. Աբրահամեան, *Համա-  
նոս Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան*, Հոտ. Ա., Երեւան, Հայպետ-  
հրատ, 1964, էջ 457-460. նաեւ՝ Լէօ, «Հայկական Տպագրութիւն», *Երկերի Ժողովածու*,  
*Հինգերորդ Հատոր*, «Հայաստան» Հրատ., Երեւան, 1986, 512. նաեւ՝ Արշակ Ալպոյա-  
ճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան*, Հայերու Երուուում Աշխարհի Զանա-  
զան Մասերը. Գ. Նոր Դարու Սկիզբէն Մինչեւ Ի. Դարու Սկիզբը. Ա. Մաս Արեւելեան  
Գաղութիւններ, Հոտ. Գ., Գահիրէ, 1961, էջ 320-323, 337-361):

<sup>5</sup> Երբ 1690ականներին անգլիացիները հաստատուեցին Կալկաթայում, նրանք ցանկա-  
նում էին գործակալատուն եւ մեծ ամրոց շինել՝ ապրանքներն ապահով պահելու հա-  
մար: Բայց դրա համար անհրաժեշտ էին հողակտորներ եւ ամենակարեւորը՝ մուղալ  
կայսեր արտօնութիւնը: Անգլիացիները քաջ գիտակցում էին, որ մուղալի կառավա-  
րիչների մօտ իրենց համար կարող են բարեխօսել եւ միջնորդներ լինել միայն Հայերը,  
ովքեր տարիների աշխատասիրութեան եւ հաւատարմութեան շնորհիւ վայելում էին  
տեղի կառավարիչների համակրանքն ու յարգանքը: Ուստի ընտրութիւնը կանգնում է  
Խոյա Իսրայէլ Սարհադի վրայ: 1698ին վերջինս եւ արքայազն Ագիմ-ուչ-Պանի միջեւ  
բանակցութիւններով անգլիացիներին է վերապահուած Կալկաթայի երեք գիւղերի  
վարձակալման իրաւունքը: Յետագայում նոյն այս վաճառական Հայն իրբեւ պատգա-  
մաւոր 1715ին Դելի գնաց եւ անգլիացիների համար կարողացաւ ձեռք բերել «Մեծ  
Փարմանը», որով Հնդկաստանի մէջ փաստօրէն հիմնադրուեց Բրիտանական կառա-  
վարութիւնը (Մետրով Ե. Սէթեանց, «Հայերն Իբր Գաղաքական Ոտից Կայան  
Հնդկաստանի Մէջ. Խոյա Իսրայէլ Սարհադ», *Բազմալէզ*, Հոտ. ՂԵ., 1937, թիւ 1, էջ  
68-72. նաեւ՝ Տիգրան սարկաւազ Բաղումեան, «Նշանաւոր Հայ Վաճառականն Ու  
Դիւանագէտը՝ Խոյա Իսրայէլ Սարհադ», *Ազգայնոր*, թիւ 8, 2009, էջ 28-29):

<sup>6</sup> Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը հիմնադրուել է 1821ի Ապրիլի 2ին  
լուղալիցի բարերարներ Աստուածատուր Մուրադխանեանի տեսիլքով եւ Մնացական  
Վարդանեանի անմիջական նախաձեռնութեամբ: Նրանք նպատակն էր Հայցի եւ  
ազգային կրթութեամբ ապահովել Հնդկահայ գաղութի զաւակներին: Ճեմարանն իր  
պատմութեան ընթացքում գաղութի կեանքի նման ունեցել է վերելքի եւ անկման  
չրջաններ: Տարբեր շրջաններում այստեղ են դասաւանդել նշանաւոր հայորդիներ  
Յովհաննէս Աղանուրեանցը, Յարութիւն Գալուցեանը, Մետրով Երկ. Թաղաղեանը,  
Յովհաննէս Աւդալեանը եւ Ասատուր Կիւզէլեանը: Ճեմարանի ականաւոր սաներից են  
Ժ. Դարի Հայագէտ Մկրտիչ Էմինը, Թաղէոս Աւետուհեանը, Յարութիւն Տէր-  
Յովհանեանցը, Մետրով Սէթը, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Կիւրեղ Բ.  
Իսրայէլեանը, Տ. Ներսէս Ա. Քհնյ. Ներսիսեանը եւ ուրիշներ: 1953ին Ճեմարանին է  
միանում Դաւթեան Օրիորդաց Վարժարանը: 1990ականներին աշակերտներ չլինելու  
պատճառով Ճեմարանը կանգնած էր փակման վտանգի առաջ: Կալկաթահայերի եւ  
նախկին ճեմարանականների նախաձեռնութեամբ եւ Արեւմտեան Բենգալիայի Բարձ-  
րագոյն Դատարանի որոշմամբ 1999ին Ճեմարանը յանձնուել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջ-  
միածնի տնօրինութեանը: Վեհափառ Հայրապետի տնօրինութեամբ վերջին շրջանում  
բազմաթիւ փոփոխութիւններ են կատարուել այնտեղ. բարձրացել է կրթական մա-  
կարդակը, բարելաւուել են սաների կենցաղային պայմանները եւ Ճեմարանը վերա-  
գտել է իր երբեմնի ազգային նկարագիրը: Այսօր այնտեղ ուսանում են շուրջ 80 սա-  
ներ՝ Իրանից, Հայաստանից եւ Իրաքից (Ճեմարանի մասին տես՝ Զ. Գ. Հանանեան,

Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը 1821-1971, Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1971, էջ 9-96):

<sup>7</sup> Վերջին 5 տարիներին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ եւ Կալկաթայի Եկեղեցական Վարչութեան նախաձեռնութեամբ վերանորոգուել են Կալկաթայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին եւ Հայկական Ծերանոցը, Հիմնովին վերանորոգուել են Տինգրայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, բարեկարգուել է եկեղեցու տարածքը, կառուցուել է «Գարեգին Բ. Վեհափառ»ի անուան բժշկական կենտրոնը: Այս ընթացքում վերանորոգուել են Սէյդաբադի եւ Մադրասի Ս. Աստուածածին Հայկական եկեղեցիները, Կալկաթայի Հայկական ակումբը եւ Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանի վարչական շէնքերը: Յատուկ ուշադրութիւն է դարձուել նաեւ փոքրաթիւ հայերի ընկերային-տնտեսական պայմանների բարելամանը:

<sup>8</sup> Մուրչիդաբադը Բենգալիայի ամենահին քաղաքներից է՝ անկախ կառավարիչների վերջին մայրաքաղաքը եւ բրիտանացիների տիրապետութեան ժամանակ՝ առաջինը: 1704ին Մուրչիդ կոչիւ խանի կառավարութիւնը Դաքքայից տեղափոխուում է Մաքսուդաբադ՝ վերջինիս տարածքը իր անունը: Մուրչիդաբադ քաղաքը Գանգէսի վտակ Բհագիրաթի Հարաւային գետափի վրայ է: Ինչպէս ԺԼ-ԺԹ դարերում, այնպէս էլ այսօր այն մետաքսի արտահանման մեծ կենտրոն է, ունի նաեւ զարգացած գիւղատնտեսութիւն: Այսօր մեծաւ մասամբ քաղաքի բնակիչները մուսուլմաններ են եւ Հինդուներ:

<sup>9</sup> Աուրանգգէբը կամ Ալամգիր Ա-ն (ամբողջական անունը՝ Աբու Մուզաֆֆար Մուհի-ուդդին Մուհամմադ Աուրանգգէբ Ալամգիր) Մուղլ կայսրութեան վեցերորդ կառավարիչն է՝ Շահ Զահան կայսեր երրորդ որդին, ով 48 տարիներ կառավարեց Հինդուստանը: Նա շատ կրօնամոլ էր՝ հաւատարիմ իսլամական օրէնքներին: Նրա կառավարութեան օրօք բազմաթիւ հնդկական տաճարներ քանդուեցին եւ եղծուեցին, ոչ-մուսուլմաններին պարտադրուեց իսլամական կրօնը: Ազդուելով մուսուլմանական օրէնքներից՝ Աուրանգգէբն արգելեց արքունիքում երաժշտութիւնը, աքսորեց բազմաթիւ երաժիշտների, պարողների եւ երգիչների, երկրում դադարեցրեց ծաղկում ապրող մանրանկարչութիւնը, որոնք էլ բազմաթիւ խռովութիւնների պատճառ դարձան: Նա իր երեխաներից շատերին եւ նրանց կանանց աքսորեց եւ բանտարկեց՝ իր կեանքի մայրամուտին մնալով միայնակ: Մահացել է 1707ին Ահմէդնագարում՝ 90 տարեկան հասակում:

<sup>10</sup> Աբրահամեան, էջ 448-449. նաեւ՝ Anne Basil, Armenian Settlements in India, Calcutta, 1969, էջ 34. նաեւ՝ Seth, էջ 325:

<sup>11</sup> Վկայութիւնը մէջբերել է Սէթն իր աշխատութեան մէջ, տե՛ս՝ Seth, էջ 325:

<sup>12</sup> Այս մասին տե՛ս՝ Թովմաս Խօջամալեան, Նոր Զուգարեցոյ Պատմութիւն Հնդկաց, Մասն Երկրորդ, Կալկաթա, Տպ. Ազգասէր Արարատեան, 1849, էջ 141-148. նաեւ՝ Ալպոյանեան, էջ 299-300:

<sup>13</sup> Աբրարի վարած այս իմաստուն քաղաքականութեան շնորհիւ հայերը մնայուն կաթ հաստատեցին Ազրայի շրջակայքում եւ 1582ին կառուցեցին Հայկական եկեղեցի, որ կանգուն էր մինչեւ ԺԹ դարը: Հայերի ներկայութեան մասին է վկայում նաեւ Ազրայի Հայկական գերեզմանատունը: Այս մասին տե՛ս՝ Աբրահամեան, էջ 447-8. նաեւ՝ Ալպոյանեան, էջ 299-301. նաեւ՝ Բայրուրդեան, էջ 195. նաեւ՝ Seth, էջ 2-3, 120-34:

<sup>14</sup> Նշանաւոր այս հայ վաճառականին Յովսէփ Էմինը 1782ին Լոնդոնում տպագրուած Յովսէփ Էմինի Հայի Կեանքն Ու Արկածները ինքնակենսագրական աշխատութեան մէջ անուանում է «կալկաթաիայերի երկրային աստուած», որն էլ խօսուել վկայութիւնն է այն խորը յարգանքի, որ Խոջա Պետրոսն ունեցել է հնդկահայ գաղութում (Amy Apcar (ed.), Life and Adventures of Emin Joseph Emin 1726-1809 Written by Himself, 2<sup>nd</sup>

edition, Calcutta, 1918, էջ 435. նաեւ՝ Խօջամալեան, էջ 50-75. նաեւ՝ Seth, էջ 343-56): Խոջա Պետրոսի տապանաքարի արձանագրութիւնը տե՛ս՝ Բաղումեան, էջ 8-9:

<sup>15</sup> Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրատուն, ձեռ. N 631, Թ. 207ա: Սրբազանի մէջբերած եկեղեցու արձանագրութեան որոշ հատուածներ ուղղել ենք՝ այն համեմատելով 1963ին Կալկաթայում լոյս տեսած գրքոյկի մէջ գետեղուած արձանագրութեան լուսանկարի հետ (A Short History of the Armenian Apostolic Church of Holy Virgin Mary (Saidabad, West Bengal), Calcutta, 1963, էջ 20):

<sup>16</sup> Գրիգոր Յարութիւնեանը, հնդկական աղբիւրներում յայտնի է Գորգին Խան անունով: Նա բենգալական բանակի հրամանատար է նշանակուել Բենգալիայի իշխան Միր Կասիմի կողմից՝ յամառ պայքար մղելով անգլիացի գաղութարարների դէմ: Նրա առաջնորդութեամբ հնդկական բանակը բազում յաղթանակներ է տարել անգլիացիների դէմ: Վերջիններս անգամ փորձել են կաշառել նրան, բայց հայ զորավարն անպատուաբեր է համարել ուխտագրուած լինելը եւ մերժել նման առաջարկները: Նա գործօն մասնակցութիւն է ունեցել 1762-83ի հնդկ-անգլիական կռիւներին: Մահացել է 1763 Օգոստոսի 11ին դառնալով դաւադրութեան զոհ (Խօջամալեան, էջ 82-123. նաեւ՝ Աբրահամեան, էջ 484-9. նաեւ՝ Լէօ, էջ 518-9. նաեւ՝ Ալպոյանեան, էջ 340-1, 344-5. նաեւ՝ Seth, էջ 384-418):

<sup>17</sup> Բաղումեան, էջ 9:

<sup>18</sup> Մատթէոս Կարապետեանի մասին այս գրոյցները մեզ պատմել են ամերիկաբնակ նրա դուստրը՝ Լուսի Ալվազեանը եւ այժմ Սէյդաբադում ապրող տարեցները: Մենք մի քանի անգամ այցելել ենք երբեմնի Հայաշատ այս քաղաքը եւ ամէն անգամ հպարտութիւն ապրել՝ տեղի բնակիչներից զանազան հետաքրքրական պատմութիւններ լսելով Սէյդաբադի Ս. Աստուածածին եկեղեցու վերջին ինամակալների մասին:

<sup>19</sup> Բաղումեան, էջ 10-11. նաեւ՝ Էջմիածնի, ԺԲ., 2006, էջ 124:

<sup>20</sup> Ամբողջ Երկիր Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի, Զ., Հնդկահայք, Տպաւորութիւններ Եւ Տեղեկութիւններ (Պատկերազարդ), Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1941, Դուրեան Մատենադարան, Թիւ 21, էջ 170:

<sup>21</sup> A. Caro Martin, The Armenian Community in India, Its Churches and Affairs, Calcutta, 1958, էջ 41:

<sup>22</sup> Armenian College Old Boy's Union Souvenir, Golden Jubilee, 1909-1959, Calcutta, 1965, էջ 5. նաեւ՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. N 631, էջ 208-207:



---

THE ARMENIAN CHURCH OF SEYDABAD AND  
SOME OF ITS FAMOUS TOMBSTONES

(Summary)

TIGRAN BAGHUMIAN  
tigransrk@yahoo.com

The State of Bengal has had a unique meaning in the life of Armenians in India, who started to live there in the early 17<sup>th</sup> century before the British. By the mid-18<sup>th</sup> century, Armenians had become a very active merchant community in Bengal. At first they settled at Saidabad, a suburb of Murshidabad, and in 1665, by virtue of a royal Farman issued by Mughal emperor Aurangzeb (1658-1707), they were granted a plot of land and were permitted to form a settlement.

In 1758 the Armenians built a church dedicated to St. Mary with money donated by Khoja Petros Arrathoon, a famous Armenian merchant and benefactor of the time.

The author reflects on the history of the Armenian Church and community of Saidabad, on the Armenian cemetery and quotes the lost inscription of the founding of the Church.

The author notes that Armenian tradesmen, clergymen and representatives of the community are buried in the Saidabad Church cemetery. The inscriptions of the gravestones of Mnatsakan Vardan, one of the founders of the *Hayots Martasiragan Djemaran*, of his wife Elizabeth and of three clergymen buried there are particularly mentioned.

The article gives an account of the last caretakers of this Armenian Church, Matheos and Mary Carapiet, and their generous activities to preserve the church and the Armenian spirit as well as the legendary stories told about Matheos by the locals.